

תוכן העניינים

ה	פתיחה
יב	הערה על ציוני מקורות
יג	רשימת קיצורים
	הקדמה
1	1. פתיחה
3	2. מחקרים קודמים
5	3. מטרת ספר זה וחלוקתו
	פרק ראשון. ברכת העבודה במקדש
8	1. מבוא
8	2. אמירת ברכת העבודה בליטורגיה של המקדש לפי מקורות חז"ל
8	2.1. תפילת הכהן הגדול ביום הכיפורים ותפילת המלך ב'הקדל'
14	2.2. אמירת ברכת העבודה בליטורגיה היומית של המקדש
17	2.3. ברכת העבודה במקדש לפי מקורות חז"ל – סיכום
18	3. טקסטים ליטורגיים מתקופת הבית השני וזיקתם לברכת העבודה
26	4. סיכום
27	נספח א: טבלת השוואה בין משנה יומא ז, א למקבילותיה
29	נספח ב: סינופסיס של בבלי יומא ע ע"א
	פרק שני. ברכת העבודה ב'תקנות השליחים'
34	1. מבוא
35	2. התפילות ה'יהודיות' ב'תקנות השליחים'
39	3. ברכת העבודה ב'תקנות השליחים'
41	3.1. סימון המרכיבים הנוצריים ושחזור המקור היהודי
42	4. תרומת התפילה ב'תקנות השליחים' ז. 37 להבנת התפתחות נוסח ברכת העבודה
43	4.1. הבקשה על התקבלות התפילה
44	4.2. הצמדת הבקשה על התקבלות התפילה לבקשות הקשורות לירושלים
47	4.3. רשימת הגיבורים המקראיים
49	4.4. חתימת הברכה
49	5. סיכום

פרק שלישי. נוסחי ברכת העבודה

- 51 1. מבוא
- 51 1.1. שני הדגמים העיקריים של ברכת העבודה
- 52 1.1.1. ברכת העבודה בסידורים הארץ ישראלים שעלו מן הגניזה
- 54 הדגם 'רצה [...] ושכון [...] בספרות חז"ל
- 54 חתימת 'שאותך' במקורות חז"ל
- 57 נוסח הברכה בויקרא רבה ז, ב ובפסיקתא דרב כהנא שובה, ה
- 59 הדגם 'רצה [...] ושכון [...] בספרות הגאונים
- 60 נוסח הברכה בתשובת רב נטרונאי גאון
- 61 חתימת 'שאותך' בספרות הגאונים
- 65 1.1.2. ברכת העבודה בסידורים בבליים שעלו מן הגניזה
- 69 ברכת העבודה בסידורי הגאונים
- 70 1.1.3. המנהג לומר את הברכה המפסקת 'אשי ישראל ותפלתם [...]',
ותרומתו להבנת התפתחות נוסח הברכה
- 73 1.2. סיכום ביניים
- 74 2. נוסחים אחרים של ברכת העבודה
- 74 2.1. 'השב שכינתך לציון'
- 80 2.2. 'בציון נעבוד לפניך'
- 82 2.3. שילוב פסוקים בנוסח הברכה
- 83 2.4. 'עולות'
- 84 2.5. 'שערי ציון'
- 86 2.6. 'בהר מרום'
- 88 2.7. תעלומת 'תערב'
- 96 3. סיכום

פרק רביעי. בעקבות החתימה האבודה של ברכת העבודה

- 97 1. מבוא
- 98 2. רמזיות ללשון 'רצה'
- 102 3. 'רוצה עבודה'
- 102 3.1. תפילת 'ברוך שמך ה' צבאות'
- 110 3.2. הביטוי 'רוצה עבודה' בפיוטים
- 113 3.3. הביטוי 'רוצה עבודה' בנוסחי קבע
- 115 4. תרומת החתימה האבודה להבנת נוסחי הקבע של ברכת העבודה
- 118 5. סיכום
- 119 נספח: רשימת עדי הנוסח של התפילה 'ברוך שמך ה' צבאות'

פרק חמישי. משהו על הלשונות 'רצה' ו'עבודה' ועל פרשנות הברכה בימי הביניים

- 120 1. מבוא
- 120 2. ביטויים מלשון 'רצה' בנוסחים של ברכת העבודה
- 124 3. המונח 'עבודה'
- 126 4. פרשנות הברכה בפיוט הקלאסי
- 129 5. פרשנות ימי ביניים לברכת העבודה, והשפעתה על נוסח הברכה
- 130 6. סיכום

סיכום

- 132 1. פתיחה
- 132 2. לתולדות ברכת העבודה
- 133 2.1. השתלשלות נוסח הברכה
- 135 2.2. השוואה למודלים אחרים שהוצעו בעבר
- 136 3. השלכות על הבנת עולם הרעיונות של יהודי שלהי העת העתיקה
- 139 4. השלכות על חקר התפילה היהודית
- 140 5. חידושים מתודולוגיים

רשימה ביבליוגרפית

- 142 1. ספרים המובאים על פי קיצורים
- 143 2. מקורות
- 143 2.1. מקרא
- 143 2.2. ספרות ימי הבית השני
- 144 2.3. ספרות חז"ל
- 144 מהדורות
- 144 מקורות ראשוניים אחרים
- 145 2.4. פיוט
- 145 2.5. ספרות הלכתית בתר"למודית וסידורים
- 145 מהדורות
- 146 מקורות ראשוניים אחרים
- 146 2.6. ספרות לא יהודית
- 147 3. מחקרים

159 מפתחות

VIII תקציר באנגלית

הקדמה

1. פתיחה

כפי שהוא עומד לנגד עינינו בסידורים בני זמננו, נוסח ברכת העבודה מעלה כמה שאלות:

רצה יי אלהינו בעמך ישראל ובתפלתם.
והשב את העבודה לדביר ביתך,
ואשי ישראל ותפלתם באהבה תקבל ברצון,
ותהי לרצון תמיד עבודת ישראל עמך,
ותחזינה עינינו בשובך לציון ברחמים.
ברוך אתה יי, המחזיר שכינתו לציון.¹

ברכה זו מורכבת מרצף של בקשות, שחלקן קשורות לשיבת העבודה, האל ושכינתו לירושלים ולמקדש בעקבות החורבן ('והשב את העבודה לדביר ביתך', 'בשובך לציון'), וחלקן קשורות להצלחת הפולחן ולקבלתו ברצון ('רצה יי אלהינו בעמך ישראל ובתפלתם'; 'ואשי ישראל ותפילתם באהבה תקבל ברצון', ועוד). האם הבקשות להצלחת הפולחן עוסקות בפולחן בהווה או בעתיד? שהרי שזורות כאן בקשות שמורות על העתיד, ולא על ההווה המידי של המתפלל. ובאיוז עבודה מדובר, בעבודת התפילה או בעבודת הקורבנות? בלשון חז"ל, 'העבודה' מציינת בדרך כלל את העבודה במקדש, וכך נרמז גם במשפט 'והשב את העבודה לדביר ביתך'. אם כך, כיצד היא יכולה להיות 'לרצון תמיד' אם אין עבודה כזאת היום? אם הבקשות להצלחת הפולחן מורות על ההווה, מה הם אותם 'אשי ישראל'? האם פיסקתי לעיל נכון, או האם נכון יותר לפסק את הברכה כך ש'ואשי ישראל' יכללו בבקשת 'והשב את העבודה לדביר ביתך'? נוסף על כך, מהו הקשר בין שני נושאים המרכזיים של הברכה – קבלת התפילות וחידוש העבודה – המצדיק את כריכתם יחד בברכה אחת? אומנם אין סתירה ביניהם כל זמן שאנו מבינים שהבקשה על הצלחת הפולחן מורה על ההווה, אבל האם אפשר לפרש את הבקשות להשבת העבודה על ההווה?

השאלות הללו מתרבות כאשר אנו מביאים בחשבון נוסחים נוספים של ברכת העבודה, המתועדים במקורות שונים. כך, במקורות חז"ל אנו מוצאים את הנוסחים 'רצה יי אלהינו

1 בער, סדר עבודת ישראל, עמ' 98–99. זהו 'נוסח אשכנז', שהוא הקצר בנוסחי הברכה. בנוסחי עדות אחרות יש בברכה זו תוספות המעלות שאלות נוספות.

ברכת העבודה בתפילת העמידה

ושכון בציון עירך² והשב שכינתך לציון וסדר העבודה לירושלים³, וכן את החתימה 'שאותך לבדך ביראה נעבוד'⁴. כמו כן ישנם נוסחים של הברכה שאנו מוצאים במקורות מאוחרים יותר ושמקורותיהם אינם ברורים לנו, כגון הנוסח 'ותערב לפניך עתירתנו כעולה וכקרבן', המוכר מתפילות הרגלים.⁵ נשאלת השאלה מהו היחס בין הנוסחים הללו.

אנסה לענות על השאלות הללו בספר זה, אבל קודם שאסכם את מה שנעשה עד כה בחקר ברכת העבודה ואתאר את מה שיובא כאן בפרקיו הבאים של הספר אעיר בקצרה על מקומה של ברכת העבודה ברצף ברכות העמידה. ההלכה החזו"לית מכירה בכך שברכת העבודה היא בעיקרה ברכת בקשה, כפי שניתן לראות בירושלמי, ברכות ד, ג (ח ע"א [38]):⁶ 'כל דבר שהוא לבא אומרה בעבודה, וכל דבר שהוא לשעבר אומרה בהודאה'. כלומר, יש לבקש על דברים להבא בברכת העבודה, כגון הנוסח של 'מעין המאורע', המכונה 'עלה ויבוא'. הברכה ממוקמת בסידורים כברכה הראשונה שבחטיבת שלוש הברכות החותמות את תפילת העמידה, וממקורות חז"ל שונים אנו יודעים שהיא הופיעה שם כבר בתקופת התנאים. כך למשל, במשנה, ראש השנה ד, ה – בדיונים של ר' יוחנן בן נורי ור' עקיבא על מבנה תפילת המוסף של ראש השנה – אנו מוצאים שלפי שניהם, היחידה האחרונה של העמידה מורכבת מ'עבודה והודיה וברכת כהנים'. נראה להלן שהיחידה הזאת מוזכרת בספרות חז"ל כ'שלוש אחרונות'. אבל לעיתים אופייה של ברכת העבודה כבקשה, יחד עם צמידותה לחטיבה האמצעית של ברכות העמידה של חול – המורכבת כולה מבקשות – הביאו לכך שהברכה נכללת עם הברכות האמצעיות של תפילת העמידה. כך למשל אנו מוצאים ביחידה המופיעה בירושלמי, ברכות ב, ג (ד ע"ד [18]), המנסה להסביר את רצף הבקשות של החטיבה האמצעית של תפילת העמידה:

חנינו דיעה! חננתנו דיעה, רצה תשובתינו! רצית תשובתינו, סלח לנו! סלחת לנו, גאלינו! גאלתנו, רפא חליינו! ריפית חליינו, ברח שנותינו! ברכת שנותינו, קבצינו! קיבצתנו, שופטינו בצדק! שפטתנו בצדק, הכנע קמינו! הכנעת קמינו, צדקינו במשפט! צידקתנו, בנה ביתך ושמע עתירתנו ורצינו בתוכו!⁷

ברכת העבודה מוזכרת כאן – בלשון 'רצינו בתוכו' – כפסגה של רצף הבקשות, וכן משתמע שהבקשה העיקרית של הברכה היא שהמתפללים יזכו לעבוד את האל במקדש כדי שיתקבלו לפניו ברצון, בנחת רוח. ובאמת, לאור הידוע לנו על חטיבת 'שלוש האחרונות' של תפילת העמידה, מקומה של ברכת העבודה בתוכה אולי קצת תמוה: 'אמר רב יהודה: לעולם אל ישאל אדם צרכיו לא בשלש ראשונות ולא בשלש אחרונות אלא באמצעיות' (בבלי, ברכות לד ע"א).

2 ויקרא רבה ז, ב (מהדורת מרגליות, עמ' קנא), על פי הפנים של מהדורת מרגליות. לדיון בנוסח זה ראו להלן עמ' 52 ואילך.

3 מכילתא לדברים יב, ה (מהדורת כהנא, עמ' 349). ראו להלן עמ' 74 ואילך.

4 ירושלמי, סוטה ז, ז (כב ע"א [937]). ראו להלן עמ' 88 ואילך.

5 ראו בער, סדר עבודת ישראל, עמ' 358. ראו להלן עמ' 88.

6 ירושלמי, תענית ב, ב (סה ע"ג [714]).

7 על מקור זה ראו ארליך, העמידה, עמ' 23.

הקדמה

איך העבודה שברכת העבודה מורכבת מרצף של בקשות מסתדרת עם הקביעה ש'לא ישאל אדם [...] בשלש אחרונות?' כפי שהעיר כבר רב האי גאון, 'דהני מילי צרכי יחיד, אבל צרכי רבים שואלין'⁸ – כלומר, בברכות האחרונות, כולל ברכת העבודה, ניתן לבקש על צרכי הרבים. מכך אנו למדים שבעיני חז"ל (וכן בעיני פוסקים קדומים) ברכת העבודה נחשבה ברכה של בקשות, אבל בקשות המתאימות להיאמר בחטיבה האחרונה של העמידה.

2. מחקרים קודמים

ברכת העבודה כבר זכתה לתשומת ליבם של לא מעט חוקרים במסגרת מחקרים רחבים יותר על תפילות ישראל ואף במחקרים שיוחדו לברכה זו בפני עצמה. אסקור כאן כמה ציוני דרך וכיוונים מרכזיים בהיסטוריה של חקר הברכה, ובפרט אלו הרלוונטיים במיוחד לסוג המחקר שיבוא בספר זה.

יצחק משה אלבוגן, בחיבורו הגדול 'התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית', קבע שברכת העבודה היא

החלק העתיק ביותר של העמידה, ומכאן שבמרוצת הזמנים לא היה חלק שחלו בו שינויים רבים כל כך כמו בברכה זו: זוהי בקשה שנאמרה בבית המקדש סמוך להקרבנות הקרבנות ועניינה שה' יקבל אותם ברצון.⁹

טענותיו אלה של אלבוגן מבוססות על אוכור הברכה במקורות חז"ל המתארים את העבודה במקדש (למשל, משנה, יומא ז, א), על אזכורי קורבנות בלשונות הברכה ועל כך שישנם הבדלים רבים בנוסח הברכה במקורות חז"ל ובסידורים השונים. מדבריו של אלבוגן יוצא שבקשות כמו 'תחזינה עינינו בשוכך לציון ברחמים' התווספו לנוסח הברכה במשך הדורות שלאחר חורבן בית המקדש. אלבוגן שיער שיתכן שהבקשות על חידוש העבודה בנוסח הברכה הן 'התאמה (בבליית?) של הנוסח הישן אל הנסיבות החדשות' של אמירת הברכה מחוץ למקדש לאחר חורבנו,¹⁰ ברם כבר העיר יוסף היינמן שאנו מוצאים בקשות כאלה גם בטקסטים ממוצא ארץ-ישראלי.¹¹ גישה דומה לזו של אלבוגן ננקטה בידי חוקרים אחרים.¹²

8 אוצר הגאונים ברכות, חלק הפירושים, סימן קמ, עמ' 47, על פי חידושי הרשב"א על אתר, ד"ה 'והא דאמר רב הונא' (מהדורת ברונר, עמ' רא).

9 אלבוגן, התפילה, עמ' 43.

10 שם, עמ' 203.

11 בהערות היינמן לתרגום העברי לספרו של אלבוגן, התפילה. ראו גם שם, עמ' 203.

12 ראו למשל ע' פליישר, 'לנוסח ברכת העבודה', הנ"ל, תפילות הקבע, עמ' 245–251 (246), וכן

L. Hoffman, *Beyond the Text: A Holistic Approach to Liturgy*, Bloomington 1987, p. 109

ובעקבותיו R. Kimmelman, 'Rabbinic Prayer in Late Antiquity', S. Katz (ed.) *The Cambridge History of Judaism*, IV: *The Late Roman-Rabbinic Period*, Cambridge 2006, pp. 573-611

(583-584); idem, 'The Literary Structure of the Amidah and the Rhetoric of Redemption', W. G. Dever and J. E. Wright (eds.), *The Echoes of Many Texts: Reflections on Jewish*

ברכת העבודה בתפילת העמידה

אורי ארליך, במאמר שפורסם בשנת תשנ"ז, טען גם הוא שנוסחי ברכת העבודה שלפנינו התפתחו מנוסח שנאמר במקדש.¹³ יש דמיון מה בין מהלך טיעוני לזה של אלבוגן, אם כי הצעתו שונה. לפי ארליך, ייתכן שהנוסח המקורי של הברכה שנאמר במקדש הוא 'רצה יי אלהינו ושכון בציון עירך ויעבדוך בניך בירושלים, בא"ה שאתך לבדך ביראה נעבוד' – נוסח המופיע בכמה סידורים שנמצאו בגניזה הקהירית, וכן במקורות חז"ל, כנרמז לעיל.¹⁴ ארליך טוען שהנוסח 'השב שכינתך וסדר העבודה לירושלים', המופיע גם הוא במקורות חז"ל, ושאותו ראינו לעיל, 'הוא ככל הנראה התאמת תוכן הברכה תחת השפעת החורבן והתגבשות רעיון הסתלקות השכינה'.¹⁵ ארליך אף סבור 'שהתוספת של נושא התפילות, שאינו קיים בנוסח הקדום, גם הוא מסימני העיבוד והפנמת המציאות שעולם התפילה הוא התחליף המציאותי לעולם הקרבנות שאבד'.¹⁶

כמה חוקרים דנו במשמעות של מקומה של הברכה בתפילת העמידה. במאמרו 'תפילת שמונה עשרה: עיונים באופיה, סדרה, תוכנה ומגמותיה' משנת תשנ"ג,¹⁷ הציע עזרא פליישר שמנסחי תפילת העמידה מיקמו את ברכת העבודה בחטיבה האחרונה של העמידה כדי לוודא שהיא תמיד תכלול בקשה אסקטולוגית.¹⁸ במאמר העוסק במשמעות החטיבה האחרונה של תפילת העמידה, שפורסם בשנת תשס"ז, דן ארליך במשמעות ברכת העבודה בהקשרה בעמידה ובמסגרת מה שהוא מכנה 'פנומנולוגיה של פרידה'.¹⁹ ניתוחו של ארליך נשען על פירוש למבנה תפילת העמידה שהוצע כבר בידי האמורא ר' חנינא בבבלי, ברכות לד ע"א, בהמשך הישיר לאותה מסורת על 'בקשת צרכיו' שהבאתי לעיל:

[...] דא"ר חנינא: ראשונות – דומה לעבד שמסדר שבח לפני רבו; אמצעיות – דומה לעבד שמבקש פרס מרבו; אחרונות – דומה לעבד שקבל פרס מרבו ונפטר והולך לו.

ארליך מסביר שמי שמברך את הברכה הזאת 'דומה לעבד שקבל פרס מרבו ונפטר והולך לו' משום ש'הבקשה כאן היא לרצייתו של המתפלל כעובד ה' שעתידי כעת לסיים את עמידתו בפני

and Christian Traditions: Essays in Honor of Lou H. Silberman (BJS, 313), Atlanta 1997, pp. 179-218 (189-190)

13 אורי ארליך, 'לחקר נוסחה הקדום של תפילת שמונה עשרה: ברכת העבודה', 'י' תבורי' (עורך), מקומראן עד קהיר: מחקרים בתולדות התפילה, ירושלים תשנ"ט, עמ' יז-לח. דבריו הובאו מחדש בספרו העמידה, עמ' 225-234. בהערות הבאות אפנה לעמודים בספר זה.

14 ראו שם, עמ' 230.

15 שם.

16 שם, עמ' 233.

17 פליישר, תפילות הקבע, עמ' 59-103.

18 שם, עמ' 82.

19 א' ארליך, 'התפילה כשיח ופנומנולוגיה של פרידה: למשמעות יחידת הסיום של התפילה', היגיון ליונה: היבטים חדשים בחקר ספרות המדרש, האגדה והפיזוט – קובץ מחקרים לכבודו של פרופ' יונה פרנקל, 'י' לוינסון, 'י' אלבוים וג' חזן-רוקם (עורכים), ירושלים תשס"ז, עמ' 482-497.

הקדמה

אלוהיו;²⁰ 'המתפלל מבקש את רציית עבודתו ומביע את כמיהתו לכך שיוכל לעבוד את אלוהיו לעד ובמסירות מלאה'.²¹

מחקרים אחרים על ברכת העבודה, הרלוונטיים במיוחד לענייני בספר זה, מוקדשים למיפוי נוסחיה השונים של הברכה. העדות החשובה של הפיוט הקלאסי בנוגע לחתימת ברכת העבודה זכתה לטיפול באחד ממאמריו הראשונים של פליישר, 'לנוסח ברכת העבודה', שפורסם בשנת תשכ"ז.²² פליישר העיר על כך שמהפיוט הקדום, וכן מכמה מקורות אחרים, ניתן ללמוד שלברכת העבודה הייתה חתימה בלשון 'רצה', שלא שרדה בסידורים. מאמר אחר, המאיר את נוסח ברכת העבודה מזווית לא צפויה, הוא מאמרו של מנחם קיסטר משנת תשס"ח על נוסח תפילת העמידה שהשתמר בחיבור הנוצרי 'תקנות השליחים'.²³ במאמרו משחזר קיסטר את מקורה של התפילה – כולל ברכת העבודה – וחושף נוסח של הברכה שניתן לדעתו לתארך למאה השלישית אם לא קודם לכן.

נוסחי הגניזה נותחו בשנים האחרונות בשני ספרים. יחזקאל לוגר פרסם את עיקרי מסקנותיו מעבודת הדוקטור שלו על נוסחי תפילת העמידה בגניזה הקהירית בספרו 'תפילת העמידה לחול על פי הגניזה הקהירית', שפורסם בשנת תשס"א.²⁴ ספרו של לוגר מציג מהדורה חלקית של תפילת העמידה. הוא מתבסס בו כמעט אך ורק על קטעי הגניזה בכרכים הליטורגיים (H) של אוסף טיילור – שכטר באוניברסיטת קיימברידג'. ארליך פרסם בשנת תשע"ג מהדורה לתפילת העמידה של ימות החול על פי כמעט כל קטעי הגניזה לתפילת העמידה של חול ולחטיבות הראשונות והאחרונות של תפילת העמידה הידועות לנו.²⁵ גם לוגר וגם ארליך מביאים בספריהם דיונים בנוסחי הברכות השונות ומנתחים את לשונות הברכה, ממפים את ענפי הנוסח ועומדים על היחס ללשונות המופיעות בקורפוסים אחרים מן הגניזה ומסידורי העדות. בשני הספרים מובא חומר רב, והדיונים בשניהם חיוניים להמשך המחקר.

לצד המחקרים הללו, שהם המחקרים העיקריים שפורסמו על ברכת העבודה, יש בספרות המחקר כמובן גם התייחסויות מזדמנות וניתוחים קצרים של הברכה או של אלמנטים שונים שלה. אזכורים להתייחסויות מהסוג הזה יובאו במהלך הדיונים בפרקים הבאים.

3. מטרת ספר זה וחלוקתו

בספר זה אנסה להצליב את כל המקורות השונים העומדים לרשותנו ועשויים לסייע ביצירת תמונה של התפתחות נוסח ברכת העבודה, כגון טקסטים מתקופת הבית השני, ספרות חז"ל,

20	שם, עמ' 493.
21	שם, עמ' 496. 'הצורך' הזה 'בהכרה שהמפגש התקבל ברצון מצדו של הזולת הוא מגרעינה הפנומנולוגי של תופעת הפרידה' (שם, עמ' 493).
22	פליישר, ברכת העבודה (לעיל הערה 12).
23	מ' קיסטר, 'קווים לנוסחאות בתפילות הקבע לאור ברכות בספר השביעי של "תקנות השליחים"', תרביץ, עז (תשס"ח), עמ' 205–238.
24	לוגר, העמידה.
25	ארליך, העמידה.

ברכת העבודה בתפילת העמידה

הספרות הנוצרית, חיבורי הגאונים והעדויות לנוסחי הברכות בסידורים ובפיוט. עיון משווה זה (שחלקו נעשה במחקר, כפי שאעיר אגב דיון להלן) יאפשר לנו להבין טוב יותר את התפתחותן ואת השתנותן של נוסח הברכה לאורך הדורות.

כפי שהראיתי במדגם של נוסחי הברכה שהובא לעיל, ברכה זו מורכבת משתי בקשות: האחת – על הצלחת הפולחן בהווה; השנייה – על חידוש העבודה בירושלים. בשנים האחרונות פורסמו לא מעט מחקרים על תחליפים להקרבנות וקרבנות ולעבודת המקדש במחשבת חז"ל.²⁶ במקביל לכך הראה גדליה סטרומזה שדעיכת הקרבנות והחלפתה בריטואלים אחרים היא אחת מתופעות המפתח להבנת התמורות בחיי הדת שחלו באגן הים תיכון בתקופה המכונה 'שלהי העת העתיקה'.²⁷ לדעתי, העמדה מדויקת של ההיסטוריה של נוסחי ברכת העבודה לצד דיון במוטיבים השונים שלה יכולה לחשוף לפנינו זווית ייחודית על תפיסת הפולחן במקדש ומחוצה לו בתקופה הזאת וכן לעזור לנו להבין כיצד יצרה היהדות הבת-מקדשית ריטואלים שיוכלו להחליף את העבודה במקדש.

מטרתו העיקרית של ספר זה הוא אפוא לתאר בצורה מדויקת ככל האפשר את נוסחיה השונים של ברכת העבודה ואת היחסים ביניהם. כפי שאראה, העמדה של תיאור כזה איננה דבר פשוט: אין זה ברור היכן נכון למקם מבחינה כרונולוגית או גיאוגרפית את מרבית נוסחי הברכה. מטרה נוספת של ספר זה, שיוקדש לה מקום מועט יותר, היא לעמוד על תמורות וגוונים בתפיסת העבודה/מחשבת היהודית לדורותיה לאור התמורות בנוסחי ברכת העבודה.

***

מקורות שונים מספרות חז"ל מספרים על כך שנאמרה ברכה 'על העבודה' במסגרת העבודה בבית המקדש. בפרק הראשון אבחן את המקורות הללו, וכן אבחן טקסטים קדומים, ובעיקר תפילה המופיעה במקבים ב א 24–29, שיש בהם כדי ללמדנו על אמירת תפילות הדומות במידה מסוימת לנוסחי ברכת העבודה בתקופת הבית ואולי אף במסגרת העבודה במקדש. הפרק השני דן בעדות על נוסח הברכה הנמצאת בתפילות 'היהודיות' ששוקעו בספר השביעי

26 לרשימה עדכנית של ספרות משנית ולדיון בנושא ראו לאחרונה M. Balberg, *Blood for Thought: The Reinvention of Sacrifice in Early Rabbinic Literature*, Oakland 2017, pp. 3-4, n. 13, and pp. 230-234

27 ג' סטרומזה, קץ עידן הקרבנות: תמורות דתיות בשלהי העת העתיקה, מ' בלידשטיין (מתרגם), ירושלים תשע"ד. ההגדרה המדויקת של תקופת 'שלהי העת העתיקה' נתונה למחלוקת עזה במחקר, אם כי רוב החוקרים נוטים לאמץ את הטווח שצוין בכותרת ספרו הקלאסי של פיטר בראון, P. R. Brown, *The World of Late Antiquity: AD 150-750*, London 1971. הדיון הממצה ביותר בהשלכת הגדרת 'שלהי העת העתיקה' לחקר היהדות העתיקה הוא דיונו של י' לוין, 'בין רומא לביזנטיון בתולדות עם ישראל: תיעוד, מציאות ופרידווציה', הנ"ל (עורך), רצף ותמורה: יהודים ויהדות בארץ ישראל הביזנטית-נוצרית, תשס"ד, עמ' 7–48. התקופה הנידונה בספר זה ארוכה הרבה יותר, למן תקופת ימי הבית השני ועד למאות הראשונות של האלף השני לספירה, בעיקר משום שתהליך התגבשותו של נוסח ברכת העבודה נפרס על פני תקופה זו. מובן שאינני דן כאן בשינויים בנוסח הברכה אשר חלו בעקבות הרפורמה. על השינויים הללו ראו לאחרונה ד' מרקס, 'התפילה הרפורמית לדורותיה ולמרכזה', א' רוונק (עורך), היהדות הרפורמית: הגות, תרבות וחברה, ירושלים ובני ברק תשע"ד, עמ' 307–346 (319, 337–338).

הקדמה

של החיבור הנוצרי 'תקנות השליחים'. העיון במקור זה יסייע לתארך נוסחים המתועדים בסידורים מאוחרים לתקופה קדומה יותר, וכן יסייע לגשר על הפער הכרונולוגי בין הטקסטים מתקופת הבית השני שנידונו בפרק הראשון לבין נוסחי הברכה בסידורים ימי ביניים. בפרק השלישי אני דן בשלל נוסחי ברכת העבודה המתועדים בספרות חז"ל, במקורות שונים מהגניזה הכוללים סידורים והעתקות של פיוטים, בחיבורי הגאונים, בסידורי העדות ובספרות הראשונים.

חתימה אבודה של ברכת העבודה עומדת במרכזו של הפרק הרביעי. בפרק זה אני מתמקד במחקרו של פליישר על אודות חתימה משוערת המשתקפת בפיוט הקדום, ומרחיב את הדיון באמצעות מידע נוסף מעולם הפיוט, המתבסס על בדיקה של כמאתיים טורי מעבר מהפיוט הקלאסי, וכן ממקורות מגוונים אחרים המסייעים בשחזור החתימה האבודה. לבסוף אני מראה כיצד החתימה הזאת מסייעת להבין תופעות שונות בנוסחי ברכת העבודה המוצגים בפרק השלישי.

הפרק החמישי מוקדש לעיון בשתי לשונות החזורות ברבים מנוסחי הברכה: 'רצה' ו'עבד', ולפרשנות שניתנה לברכה בפיוט הקלאסי ובספרות הראשונים.

לאחר מיפוי נוסחיה השונים של ברכת העבודה אני מנסה בסיכום הספר לסכם את הקשרים השונים בין שלל הנוסחים הללו וליצור תמונה דיאכרונית של התפתחות נוסחי הברכה. יצירת התמונה הזאת תסייע להבין את תרומתה של ברכת העבודה לידיעותינו על התהליך שבו התחילה התפילה לתפקד כתחליף להקרבת הקורבנות ביהדות העתיקה. נוסף על כך, בסיכום הספר אני מפרט את החידושים המתודולוגיים לחקר התפילה שהתחדשו במהלך הספר.